

KS. STANISŁAW LIBROWSKI

Archiwa, Biblioteki
i Muzea Kościelne. T. 29: 1974

PODZIAŁ OBECNEJ DIECEZJI CHEŁMIŃSKIEJ NA KOMISARIATY CZYLI DELEGATURY BISKUPIE

Przez obecną diecezję chełmińską rozumiem biskupstwo chełmińskie ze stolicą w Pelplinie, zreorganizowane na mocy bulli papieża Piusa VII *De salute animarum* z r. 1821, powiększone wtenczas pod względem obszaru niemal trzykrotnie.

Rozprawę swoją ujmuję w sześciu rozdziałach:

- I — Problematyka i źródła.
- II — Dawna diecezja chełmińska i jej oficjałat malborski.
- III — Dzisiejsza diecezja chełmińska.
- IV — Podział obecnej diecezji chełmińskiej na komisariaty, a tych na dekanaty:
  1. Wyjściowy podział na komisariaty,
  2. Rozwój terytorialny komisariatów, a w nich dekanatów na przestrzeni lat 150.
- V — Zadania komisariatów i funkcje delegatów:
  1. Potrzeba i motywy powołania do życia komisariatów,
  2. Wpływ ustawodawstwa niemieckiego na erekcję komisariatów,
  3. Organizacja komisariatów:
    - a. Nazwa instytucji oraz ich kierowników,
    - b. Uprawnienia i obowiązki delegatów,
    - c. Powoływanie komisarzy (delegatów),
    - d. Justicjariusze komisariatów.
- VI — Postulaty badawcze na przyszłość.

I. PROBLEMATYKA I ŹRÓDŁA

Problem komisariatów w dzisiejszej diecezji chełmińskiej (podobnie jak w kilku innych naszych biskupstwach), mimo półtorawie-

kowego ich istnienia i funkcjonowania, pozostaje prawie nietknięty. Przypuszczalnie dwie główne przyczyny złożyły się na bierność historyków i prawników w tym przedmiocie. Po pierwsze, że nie uważano dotąd owej instytucji (której organizacja i funkcje aktualnie przeze mnie nie są jeszcze całkowicie zrozumiane) za problem ważny, a po wtóre, iż nie ma do niego wystarczających źródeł. Tymczasem kwestia istnienia i działania komisariatów, jako surogatu zniesionych w diecezjach polskich na przełomie XVIII i XIX w. archidiaconatów oraz wygasłych ostatecznie po r. 1918 (data wejścia w życie *Kodeksu Prawa Kanonicznego*) oficjaliałów, powinna stanowić wystarczający przedmiot naukowo-badawczy.

Przedemną dwa razy akcydentalnie wspomniano w literaturze historyczno-prawnej o komisariatach diecezji chełmińskiej i współcześnie ze mną również dwukrotnie. Mianowicie w r. 1874 uczynił to ks. Stanisław Chodyński¹, a w 1928 dzieło zbiorowe o biskupstwie chełmińskim². Za Chodyńskim wiadomość o podziale diecezji chełmińskiej w r. 1873 (choć data ta nie była pod żadnym względem charakterystyczną, a Chodyński wziął ją wtedy przypadkowo z najnowszego schematyzmu tegoż biskupstwa) na cztery komisariaty powtórzył w 1970 ks. Bolesław Kumor³. Wreszcie w r. 1971 ks. Antoni Liedtke podał, że w czasie przedwojennych (1926—1939) rządów biskupa Okoniewskiego diecezja chełmińska była podzielona na pięć komisariatów⁴.

Kiedy mówię, że ostatni dwaj historycy podali (w kilku słowach) istnienie komisariatów w biskupstwie chełmińskim współcześnie ze mną, mam na myśli przygotowywanie przez siebie w latach 1970—1972 obszernego *Katalogu rubrycel i schematyzmów diecezji i zakonów historycznej Polski* [...], w skład którego pierwszego zeszytu weszły również wspomniane druki diecezji chełmińskiej⁵. Wtenczas to właśnie, przeglądając bardzo dokładnie, wiersz po wierszu, rządęk po rządęku m.in. 36 sztuk schematyzmów diecezji chełmińskiej z lat 1825—1969, natknąłem się na wiele informacji, dotąd przez badaczy prawie nie wykorzystana

¹ [S. Chodyński] X.S.Ch.: Chełmińskie biskupstwo. W: *Encyklopedia kościelna*. T. 3. Warszawa 1874 s. 240.

² Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny. Pelplin 1928 (Cyt. Diecezja chełmińska) s. 104, 112.

³ B. Kumor: Granice metropolii i diecezji polskich (968—1939). *Arch. Bibl. Muz.* T. 20: 1970 (Cyt. Kumor: Granice diecezji) s. 365.

⁴ A. Liedtke: Zarys dziejów diecezji chełmińskiej. *Nasza Przeszł.* [T.] 34: 1971 s. 109.

⁵ S. Librowski: Katalog rubrycel i schematyzmów diecezji i zakonów historycznej Polski, znajdujących się w księgozbiórce podręcznym Archiwum Diecezjalnego we Włocławku. Cz. 1: Rubrycele i schematyzmy diecezjalne. Z. 1: Diecezja augustowska — archidiecezja krakowska. *Arch. Bibl. Muz.* T. 23: 1971 (Cyt. Librowski: Katalog rubrycel i schematyzmów) s. 252—257: IV. Diecezja chełmińska.

nych⁶, a wśród nich na coroczne wzmianki odnośnie opisywanych tu komisariatów. Zauważone zjawisko śledziłem ze szczególną pilnością, co też stało się genezą niniejszego artykułu, który ukazuje się jako pierwszy przyczynek planowanego ogólniejszego opracowania o komisariatach czyli delegaturach diecezjalnych w Polsce.

W rezultacie przeprowadzonej kwerendy okazało się, że ważną bazę źródłową do podjętego tematu stanowią właśnie owe skatalogowane przeze mnie schematyzy biskupstwa chełmińskiego, noszące oryginalne nazwy: *Catalogus cleri* [...] w r. 1825, *Elenchus cleri* [...] w 1839, *Consignatio totius cleri* [...] *et ecclesiarum* [...] w latach 1859—1920, *Elenchus ecclesiarum necnon universi cleri* [...] w l. 1921—1939, wreszcie *Spis kościołów i duchowieństwa* [...] od r. 1947. Schematyzy te w ciągu XIX w. i aż do 1927 r. były wydawane razem z rubrycelami (w tej diecezji o nazwie: *Ordo* [lub] *Directorium divini officii et missarum* [...]), następując jako druga część składowa symbiotycznych druków — po dyrektorjach, stanowiących zasadnicze części owych dziełek, następnie zaś jako samoistna seria informacyjno-statystyczna odnośnego biskupstwa. Jednak również przed r. 1927 schematyzy, o których mowa, ukazywały się jako odrębne odbitki z całości tych druków.

Wartość badawcza schematyzmów (które dowolnie można uważać bądź to za opracowania, bądź za źródła drukowane) jest o tyle duża, iż niemal co roku podają stan poszczególnych komisariatów, a w nich liczby dekanatów oraz nazwiska delegatów, o tyle zaś niepełna, że przedstawiana nam zawartość treściowa posiada charakter zasadniczo faktograficzny, pozbawiony zazwyczaj dat początkowych czyli erekcyjnych oraz końcowych czyli wygaśnięcia danych delegatur tudzież ich części — dekanatów. Wskutek tego trzeba było koniecznie — niestety z połowicznym rezultatem — sięgnąć jeszcze do innych kategorii źródeł: 1) archiwaliów, 2) czasopisma urzędowego diecezji, 3) uchwał synodalnych, 4) oświadczeń urzędowych, 5) relacji świadków, 6) analogii z innymi biskupstwami.

1) Punktem wyjścia dla ogółu źródeł drukowanych i opracowań na temat komisariatów powinny być przede wszystkim akta urzędu biskupiego chełmińskiego oraz Konsystorza Gen. w Pelplinie z trzeciego dziesiątka lat XIX w., kiedy to tworzono owe instytucje w tutejszej diecezji. Niestety, w czasie swego pobytu w Archiwum Diecezji Chełmińskiej w Pelplinie w dniu 26 czerwca 1973 r. znalazłem (w obecności ks. kustosa tegoż zbioru, ks. dra Kazimierza Dą-

⁶ Rubrycele i schematyzy kilkunastu innych biskupstw polskich mieszczą w sobie daleko więcej nie wykorzystanych przez naukę danych liturgicznych i historyczno-prawnych aniżeli podobne druki chełmińskie.

browskiego) centralne akta diecezjalne z okresu porozbiorowego Polski (1772—1918/1920), nazywane tutaj ciągle „regencyjnymi”, jeszcze nie uporządkowane. Trudno mi więc było „na prędcę” samemu porządkować okazałe stopy tych fascykułów (akt spraw), by się przekonać, czy coś potrzebnego dla siebie potrafię odszukać.

Natomiast z ust ks. infuł. Romana Górskiego, zast. wikariusza generalnego Kurii Biskupiej Chełmińskiej przyjąłem do wiadomości, iż akta tejeż Kurii z okresu międzywojennego uległy zniszczeniu w czasie okupacji niemieckiej w latach 1939—1945. Niczego więc na podstawie archiwaliów nie mogłem się dowiedzieć o komisariatach także z lat 1920—1939. Od tegoż ks. infuł. Górskiego otrzymałem do wglądu jedynie teczkę (hasło) akt Kurii Biskupiej założoną po r. 1945 (sygn. II, 3: *Komisariaty*), liczącą kilkanaście nie liczbowanych kart. Oprócz jednego dokumentu, który zacytuję poniżej, w teźce tej znajdują się nominacje paru delegatów, co jako aspekt zbyt szczegółowy nie wchodzi w zakres niniejszych dociekań, oraz kilka drobnych spraw, zleczanych do wykonania tymże delegatom. Sprawy te omówię w dalszej części artykułu.

Z tego, co powyżej powiedziano, same akta mało wniosły materiału do niniejszej rozprawy; nie dowiedziałem się na ich podstawie niczego ani o erekcji, ani o częściowej likwidacji komisariatów i dekanatów.

2) Jeżeli schematyzmy tylko częściowo były i są redagowane na podstawie akt konsystorza a następnie kurii biskupich, główne zaś materiały do nich są dostarczane do centrali diecezjalnej z prowincji (parafii i klasztorów), to czasopisma urzędowe diecezji, zwłaszcza w swej części oficjalnej, zasadzają się zazwyczaj na przedrukach dokumentów i akt. Dlatego słusznie mogłem się spodziewać, że na łamach *Urzędowego Orędownika Kościelnego dla Diecezji Chełmińskiej*, od r. 1929 — *Miesięcznika Diecezji Chełmińskiej* i od 1945 — znowu *Orędownika Diecezji Chełmińskiej*, wydawanego przed r. 1920 przez Konsystorz (Wikariat) Gen. a później przez Kurie Biskupią w Pelplinie, natrafię na jakieś publikacje interesujących mnie dokumentów charakteru erekcyjnego lub normatywnego. Niestety, w przewertowanych kilkudziesięciu rocznikach tegoż czasopisma w Bibliotece Głównej w Lublinie KUL oraz w Kurii Biskupiej i Sądzie Duchownym w Pelplinie prawie niczego na te tematy nie znalazłem. Przy przeglądaniu spisów rzeczy tomów tegoż miesięcznika szczególnie zwracałem uwagę na lata, w których wyjątkowo dużo było przegrupowań w komisariatach i włączonych do nich dekanatach, np. 1922—1923, 1929—1930.

Brak pożądaney dokumentacji normatywnej w organie diecezjalnym, co każe się domyślać podobnego stanu w archiwaliach (jak wiadomo w pełni nieocalałych, a w małej tylko części wykorzystanych), jest

zapewne głównym powodem nie najlepszego funkcjonowania tychże komisariatów w opisywanej diecezji, niedostatku orientacji na powyższy temat nawet u starszych urzędników centrali diecezjalnej, wreszcie (podobno) aktualnej tendencji do zniesienia na tym terytorium komisariatów. Następstwa te jednak należą już do kolejnych rozdziałów rozprawy, zwłaszcza ostatniego.

3) Częściowych źródeł normatywnych, głównie dotyczących obowiązków i uprawnień delegatów czyli komisarzy na przestrzeni drugiego i trzeciego ćwierćwiecza XX stulecia, których nie udało mi się zaczerpnąć z akt urzędowych i czasopisma diecezjalnego, dostarczyły statuty synodów biskupstwa chełmińskiego z lat 1928 i 1959, o czym szczegółowo będzie mowa na swoim miejscu (w rozdziale V).

4) Licząc się z możliwością niedostatku materiału aktowego i publikacyjnego (źródeł drukowanych) odnośnie celów, zadań i organizacji komisariatów, oraz uprawnień i obowiązków komisarzy czyli delegatów, zwróciłem się listem (poleconym) do Kurii Chełmińskiej, prosząc o urzędowe oświadczenie a także uwagi w tym przedmiocie.

5) Ponieważ od wysłania listu upłynęło przeszło dwa miesiące a odpowiedź nie nadchodziła, wybrałem się w dniu 26 czerwca 1973 r. do Pelplina, aby — zamiast nie zrealizowanej kwerendy pisemnej — móc przeprowadzić przynajmniej wywiad ustny z kompetentnymi pracownikami centralnych urzędów kościelnych.

Na świadków relacji ustnej uprosiłem trzech poważnych kapłanów, których zastałem w pracy: ks. infuł. Romana Górskiego, b. kanclerza Kurii Biskupiej, aktualnie zast. wikariusza gen., ks. infuł. dra Franciszka Jank'a, radcę Kurii, oraz ks. prał. dra Pawła Müller'a, oficjała Sądu Duchownego — członków kilku jeszcze dykasterii diecezjalnych, a w przypadku dwóch ostatnich: profesorów Wyższego Seminarium Duchownego Diecezji Chełmińskiej w Pelplinie. Treść wywiadu, uzyskanego od osób życzliwych i kompetentnych, zostanie spożytkowana przeważnie w V rozdziale artykułu.

6) Także w owym (V) rozdziale rozprawy, najważniejszym w aspekcie historii prawa kościelnego, częściowo wykorzystam napotkane analogie w innych diecezjach polskich odnośnie badanej problematyki komisariatów w biskupstwie chełmińskim.

II. DAWNA DIECEZJA CHEŁMIŃSKA I JEJ OFICJAŁAT MALBORSKI

Mała obszarem, w stosunku do innych biskupstw Polski przedrozbiorowej, diecezja chełmińska, utworzona w r. 1243 i rozciągająca się w widłach rzek Wisły i Drwęcy, składała się na początku XVI w. z jednego tylko archidiaconatu — chełmińskiego i takiegoż oficjałatu oraz dzieliła się na 12 dekanatów: Brodnica, Chełmno, Chełmża, Golub, Grudziądz, Lidzbark, Lubawa, Łasin, Nowe Miasto Lubawskie, Radzyń, Toruń i Wąbrzeźno⁷.

Po sekularyzacji Państwa Krzyżackiego w r. 1525 pod zarząd biskupów chełmińskich dostała się północno-zachodnia część uległej protestantyzmowi diecezji pomezjańskiej (kwidzyńskiej), mianowicie ta, która po pokoju toruńskim (1466) znalazła się w granicach tzw. Prus Królewskich, a więc Polski. Część ta obejmowała okręg malborski i nie sąsiadowała na drodze lądowej bezpośrednio z dotychczasową diecezją chełmińską. Okręg ten składał się z 5 dekanatów: Dzierżgoń, Malbork, Nowy Staw, Sztum i Żuławy. Dla obszaru tego utworzono oficjałat malborski (Officialatus in Pomesania Mariaeburgensis). Także dawny archidiaconat pomezjański (kwidzyński) zatrzymano dla administrowanej części upadłego biskupstwa, a jego archidiacon — z tytułem „archidiaconus in Pomesania Mariaeburgensi” zasiadał odtąd w ostatniej stali pośród prałatów kapituły chełmińskiej w katedrze w Chełmży.

Ostatecznie w r. 1601 papież Klemens VIII przekazał oficjalnie ów okręg w stałą („wieczystą”) administrację biskupów chełmińskich, którzy aż do r. 1763 nosili urzędowy tytuł „chełmińskich i pomezjańskich (malborskich)”. Obydwie zaś części w ten sposób powiększonej diecezji składały się z 2 archidiaconatów, 2 oficjałatów i 17 dekanatów⁸.

III. DZISIEJSZA DIECEZJA CHEŁMIŃSKA

Na skutek rozbiorów Polski (1772—1795), ściśle zaś mówiąc w wyniku nowych podziałów diecezji na ziemiach polskich — w Królestwie Kongresowym w r. 1818 (bulla papieża Piusa VII *Ex imposita nobis*),

⁷ Dla łatwiejszej orientacji i konfrontacji często zmieniających się dekanatów w komisariatach wymieniam je w całości tej pracy alfabetycznie; ponadto — w celu uniknięcia ewentualnych nieporozumień, ujmuję je przeważnie w brzmieniu rzeczownikowym.

⁸ Elenchus cleri Dioeceseos Culmensis et in Pomesania Mariaeburgensis anno Domini 1804. [Dodatek do] Ordo divini officii et missarum [...] in annum Domini 1804 [...]. Torunii [1803], nlb.— Diecezja chełmińska s. 15—19.— K u m o r: Granice diecezji. *Arch. Bibl. Muz.* T. 18: 1969 s. 333—334.

a zwłaszcza w Państwie Pruskim w r. 1821 (bulla tegoż *De salute animarum*), dotychczasowe biskupstwo chełmińskie zostało powiększone pod względem terytorialnym prawie trzykrotnie. Wprawdzie utraciło ono wtenczas na rzecz diecezji warmińskiej oficjałat pomezkański (malborski) z wyżej wymienionymi 5 dekanatami, ale za to pozyskało: z diecezji kujawskiej i pomorskiej czyli włocławskiej (odpadły od niej w r. 1818) rozległy archidiakoniat pomorski, obejmujący oficjałaty gdański i świecki oraz 10 dekanatów: Bytów—Lębork, Fordon, Gdańsk, Gniew, Mirachowo, Nowe, Puck, Starogard Gdański, Świecie i Tczew; z archidiecezji gnieźnieńskiej — północną połowę archidiakonatu i oficjałatu kamińskiego z dekanatami: Człuchów i Tuchola; wreszcie z diecezji płockiej — (niepełny) dekanat Górzno. W następstwie tego nowa diecezja chełmińska posiadała 25 dekanatów: 12 swoich dawnych, 10 z Włocławka, 2 z Gniezna i 1 z Płocka.

Równocześnie wewnątrz powiększonej diecezji chełmińskiej przestały istnieć archidiakonaty: własny chełmiński (w zreorganizowanej kapitule katedralnej chełmińskiej w nowej katedrze w Pelplinie zachowano tylko 2 prałatury — prepozyta i dziekana), oraz w terytoriach nabytych gdański i kamiński, jak również oficjałaty — w części macierzystej chełmiński, tudzież na obszarach pozyskanych — gdański, świecki i kamiński. Natomiast — częściowo na miejsce skasowanych archidiakonatów i oficjałatów — na obszarze nowego biskupstwa, utworzonego z czterech różnych obszarów diecezjalnych, zainicjowano, prawie nieznanymi na ziemiach polskich, centralny podział diecezji na komisariaty, a dopiero tych na dekanaty⁹.

IV. PODZIAŁ OBECNEJ DIECEZJI CHEŁMIŃSKIEJ NA KOMISARIATY, A TYCH NA DEKANATY

1. WYJŚCIOWY PODZIAŁ NA KOMISARIATY

Jednocześnie z normowaniem najważniejszych spraw organizacyjnych powiększonej diecezji, czego kulminacyjnym punktem było przeniesienie w r. 1824 przez biskupa Ignacego Mathy jej stolicy do opactwa pocysterskiego w Pelplinie, uformowanie władzy centralnej w postaci

⁹ *Catalogus cleri Dioecesis Culmensis anni 1825*. [Dodatek do] *Directorium divini officii et missarum* [...] pro anno 1826.— *Elenchus cleri Archi-dioecesis Gnesnensis* [pro anno 1816]. [Dodatek do] *Directorium officii divini ac missarum* [...] pro anno Domini 1817 [...]. [Poznaniae] 1817.— *Elenchus universi cleri Dioecesis Cujaviensis et Pomeraniae* [pro anno 1816]. [Dodatek do] *Ordo divini officii* [...] pro anno 1817 [...]. Plociae [1816].— Diecezja chełmińska s. 19—22.— Kumor: Granice diecezji. *Arch. Bibl. Muz.* T. 20: 1970 s. 363—365.

Konsystorza Generalnego (składającego się z wikariatu i oficjalatu gen.), zainstalowanie tamże — w nowej katedrze kapituły, musiał nastąpić nadrzędny podział owego biskupstwa na komisariaty. Z instytucją tą spotykamy się po raz pierwszy w r. 1825 w katalogu diecezjalnym¹⁰.

Według tego schematyzmu diecezja chełmińska podzielona jest na 4 komisariaty: pelpliński, chełmiński, kamieński i gdański. Pierwszy okręg w katalogu tym nie nazywa się „komisariatem pelplińskim”, lecz posiada miano zbiorowe i omówne — „Decanatus ad Curiam illustrissimi et reverendissimi domini loci Ordinarii immediate spectantes”¹¹. Do komisariatu tego przydzielono 6 dekanatów: Fordon, Gniew, Nowe, Starogard Gd., Świecie i Tczew¹². Ponadto spostrzegamy, że Pelplin — zostając stolicą diecezji, nie stał się równocześnie siedzibą dekanatu foralnego.— Komisariat chełmiński składał się z 12 dekanatów: Brodnica, Chełmno, Chełmża, Golub, Górzno, Lidzbark, Lubawa, Łasin, Nowe Miasto Lub., Radzyń, Toruń i Wąbrzeźno¹³.— Do komisariatu kamieńskiego należały 3 dekanaty: Człuchów, Kamień Krajeński — świeżo erygowany i Tuchola¹⁴.— Wreszcie komisariat gdański obejmował 4 dekanaty: Bytów—Lębork, Gdańsk, Mirachowo i Puck¹⁵.

Powołując takie a nie inne ośrodki komisaryczne biskup Mathy i jego doradcy kierowali się zapewne na pierwszym miejscu względami genetycznymi nowego terytorium diecezjalnego. Komisariat bowiem chełmiński zachowywał cały obszar diecezji pierwotnej z tą tylko różnicą, że na miejsce zniesionego dekanatu grudziądzkiego ponownie jako 12-ty doszedł do tegoż okręgu i biskupstwa macierzystego dekanat górznieński, należący przedtem do diecezji plockiej, którego nie można było przyłączyć do innego komisariatu.— „Nabytek włocławski” obecnej diecezji chełmińskiej czyli archidiakonatu pomorski nie tylko również został pod względem nowej organizacji terytorialnej wyróżniony, ale nadto — z powodu swego wielkiego obszaru — podzielony na 2 komisariaty: pelpliński, obejmujący dawną jego część południową i gdański, rozciągający się na północne jego dekanaty.— W końcu część archidiakonatu kamieńskiego dawnej archidiecezji gnieźnieńskiej, która teraz znalazła się w biskupstwie chełmińskim, otrzymała także swój komisariat.

Wyliczając owe cztery komisariaty katalog, z którego tu korzystamy, trzyma się aspektu nowej ich rangi w diecezji. Najpierw idzie komisariat pelpliński jako aktualnie stołeczny, po nim następuje chełmiński,

¹⁰ Catalogus cleri Dioecesis Culmensis anni 1825.

¹¹ Tamże s. 1.   ¹² Tamże s. 1—8.   ¹³ Tamże s. 9—18.

¹⁴ Tamże s. 19—22.   ¹⁵ Tamże s. 23—27.

nawiązujący do macierzystego obszaru tego biskupstwa, dalej — kamiński jako wyłoniony z arcybiskupstwa (gnieźnieńskiego) i wreszcie gdański — należący kiedyś do obcej diecezji.

W obrębie owych czterech komisariatów znajdowało się w latach 1824—1825, podobnie jak w r. 1821, 25 dekanatów.

2. ROZWÓJ TERYTORIALNY KOMISARIATÓW, A W NICH DEKANATÓW NA PRZESTRZENI LAT 150

W r. 1838 istnieją w diecezji chełmińskiej te same komisariaty i dekanaty co w 1825 z tą różnicą, że występujący dotąd o dualistycznej nazwie dekanat bytowsko-lęborski otrzymuje miano wyłącznie lęborskiego. Ponadto komisariaty, dekanaty i parafie występują odtąd w schematyzmach w porządku alfabetycznym swych nazw, które odnośnie miast są najczęściej łacińskie i niemieckie, a dla wsi — zazwyczaj polskie¹⁶. Komisariaty zatem idą teraz w takiej kolejności: Pelplinensis (dla tego pierwszy, że stołeczny), Camenensis, Culmensis, Gedanensis.

Około r. 1858 dekanat fordoński przeniesiono z komisariatu pelplińskiego, w którym pozostało ich nadal 5, do kamińskiego, powiększonego odtąd do liczby 4. W następstwie tego poczęła się częściowo zacierać w opisywanym biskupstwie granica pomiędzy dawnym archidiaconatem pomorskim diecezji włocławskiej, a kamińskim archidiecezji gnieźnieńskiej¹⁷.

W r. 1859 nastąpiła korektura granic pomiędzy diecezją chełmińską a warmińską na południowym obszarze dawnego biskupstwa pomezkańskiego. Z pozyskanych ponownie w tym rejonie kilku parafii, stanowiących diaspore katolicką pośród gmin protestanckich, utworzono w 1861 dekanat pomezkański, 26-ty z rzędu w diecezji. Przydzielono go do komisariatu chełmińskiego jako dekanat 13-ty¹⁸. Powiększając już po raz drugi ów komisariat nabytkami z obcych diecezji, tym samym znacznie zmieniło terytorium dawnego biskupstwa chełmińskiego.

Na początku XX stulecia (ok. r. 1909) przybył diecezji nowy, 27-my dekanat, mianowicie gdański drugi, powstały z podziału dotąd jedyne, na skutek czego komisariat gdański powiększył się do liczby 5 dekanatów¹⁹.

¹⁶ Elenchus cleri Dioecesis Culmensis sub finem mensis octobris 1838. [Dodatek do] Directorium divini officii et missarum [...] pro anno 1839 [...]. Culmae [1838].

¹⁷ Consignatio totius cleri [...] Dioecesis Culmensis initio mensis novembris 1858. Culmae [1858] s. 8.

¹⁸ Consignatio totius cleri [...] Dioecesis Culmensis sub finem mensis octobris anni 1864. [Dodatek do] Directorium divini officii et missarum [...] pro anno 1865 [...]. Gedani 1865 s. 9.— Diecezja chełmińska s. 18.— Kumor: Granice diecezji. Arch. Bibl. Muz. T. 20: 1970 s. 364.

¹⁹ Consignatio totius cleri [...] Dioecesis Culmensis sub finem mensis octobris anni 1909. Gedani [1909] s. 13.

Wskrzeszenie Państwa Polskiego (1918) i nowe granice terytorialnych instytucji kościelnych, przystosowane do kordonów politycznych, odbiły się również na rozległości biskupstwa chełmińskiego oraz nazwach jego komisariatów i liczbie dekanatów. Z komisariatu chełmińskiego prawie cały rozległy dekanat pomezkański przypadł w r. 1919 Prusom Wschodnim, a więc obcej wtedy diecezji warmińskiej. Pozostałe z niego przy Polsce 4 parafie włączono w r. 1920 do dekanatu lidzbarskiego²⁰.— Z komisariatu kamieńskiego dekanat człuchowski, a z gdańskiego — lęborski, przypadłe Rzeszy Niemieckiej, zostały wcielone w r. 1921 do delegatury biskupa chełmińskiego w Tuchnie (i w 1923 weszły w skład administracji apostolskiej o tejże nazwie, przekształconej w 1929 w wolną prałaturę w Pile)²¹.— W r. 1922 obszar Wolnego Miasta Gdańska stał się samodzielną administracją apostolską (a w 1925 awansował do rangi samodzielnego biskupstwa). Wówczas to obydwie dekanaty gdańskie diecezji chełmińskiej siłą rzeczy znalazły się w granicach administracji o tejże nazwie²².

Po tych zmianach z części pozostałego przy diecezji dawnego komisariatu gdańskiego erygowano w r. 1923 wejherowski. Nadto komisariaty odtąd otrzymują zdwojoną nazwę — „*commissariat us episcopales sive delegaturae*”. Następnie wymienia się je (w elenchach diecezjalnych) alfabetycznie według nazw polskich, przy czym stołeczny pelpliński nie idzie już więcej na pierwszym miejscu. Kolejność ich przeto jest następująca: 1) Chełmno, 2) Kamień, 3) Pelplin, 4) Wejherowo.

W skład komisariatu chełmińskiego wchodzi więc od r. 1923 następujących 12 dekanatów: Brodnica, Chełmno, Chełmża, Góluń, Górzno, Lidzbark, Lubawa, Łasin, Nowe Miasto Lub., Radzyń, Toruń i Wąbrzeźno.— W delegaturze kamieńskiej są nadal 4 dekanaty: Chojnice — świeżo utworzony, Fordon, Kamień i Tuchola.— Komisariat pelpliński obejmuje, jak dotąd, 5 dekanatów: Gniew, Nowe, Starogard Gd., Świecie i Tczew.— Wreszcie delegatura wejherowska ma tylko 3 dekanaty: Mirachowo, Puck i Żukowo — dekanat nowy. Stolica komisariatu Wejherowo (podobnie jak w przypadku Pelplina) nie była siedzibą dekanatu.

A chociaż w tym okresie utworzono w diecezji 2 nowe dekanaty (chojnicki i żukowski), to z powodu utracenia przez nią na korzyść biskupstw zagranicznych aż 5 dekanatów (człuchowski, oba gdańskie, lęborski i pomezkański), po r. 1922 posiadała ich w sumie 24²³.

²⁰ Diecezja chełmińska s. 18.

²¹ Kumor: Granice diecezji. *Arch. Bibl. Muz.* T. 22: 1971 s. 393—394.

²² Tamże. T. 21: 1970 s. 381.

²³ *Elenchus ecclesiarum necnon universi cleri [...] Dioecesis Culmensis, medio mense novembri a. 1923.* B.m.r. s. 5.

Począwszy od r. 1923 schematyzmy diecezji chełmińskiej podają oficjalny wykaz dekanatów²⁴, a w następnych także dziekanów. Dotychczas nazwy poszczególnych dekanatów znajdowały się tylko na początku wspomnianych druków, jako przydzielone do komisariatów, oraz w istotnej treści informatorów, gdzie dekanaty dzielą się na parafie.

Na przestrzeni r. 1927, na mocy wewnętrznych przegrupowań podziałowych, przybyło w diecezji chełmińskiej 5 nowych dekanatów: Czerny, Grudziądz — wznowiony, Kartuzy, Kościerzyna i Wejherowo, a ubyły 3: Górzno, Łasin i Mirachowo. Na skutek tego liczba dekanatów podniosła się do 26²⁵. Dekanat Lidzbark w komisariacie chełmińskim otrzymał zdwojoną i zarazem historyczną nazwę „lidzbarsko-pomezaniańskiego”²⁶, która była honorowana w schematyzmach do r. 1939.

W następstwie tego komisariat chełmiński posiadał 11 dekanatów (ubyły Górzno i Łasin, przybył Grudziądz), kamieński 5 (przybył Czerny), pelpliński — po dawnemu 5, wejherowski 5 (zyskał 3: Kartuzy, Kościerzyna, Wejherowo, stracił Mirachowo).

*

Na synodzie diecezjalnym, odbytym w Pelplinie w r. 1928, rozległy w stosunku do innych komisariat chełmiński został podzielony na dwa — chełmiński z 6 dekanatami: Chełmno, Chełmża, Grudziądz, Radzyń, Toruń i Wąbrzeźno oraz lubawski z 5 dekanatami: Brodnica, Golub, Lidzbark—Pomezania, Lubawa i Nowe Miasto Lub.²⁷ Delegatury: kamieńska, pelplińska i wejherowska, każda z 5 dekanatami, pozostały bez zmian²⁸. Po podziale komisariatu chełmińskiego na dwa jeszcze bardziej zacieśniała się granica pomiędzy dawnymi częściami genetycznymi dzisiejszej diecezji ze stolicą w Pelplinie.

W r. 1932 przybył diecezji 27-my dekanat — Gdynia, włączony do komisariatu wejherowskiego, który zwiększył swój stan posiadania do 6 dekanatów²⁹. Na przestrzeni r. 1934 utworzono dwa nowe dekanaty — Bierzgowo, przydzielone do delegatury chełmińskiej, która na skutek tego osiągnęła liczbę 7 dekanatów, i Osiek, włączony do komisariatu pelplińskiego, który objął teraz 6 dekanatów³⁰. Tym samym liczba dekana-

²⁴ Tamże.

²⁵ Elenchus omnium ecclesiarum necnon universi cleri Dioecesis Culmensis pro anno Domini 1928. Pelplini 1928 s. 16—18.

²⁶ Tamże s. 47.

²⁷ Statuta synodi dioecesanæ Culmensis Pelplini, ab [...] Stanislawo W. Okoniewski habitae a. D. 1928, diebus 27—29 decembris. Pelplini [...] 1929 s. 36, stat. 40.

²⁸ Elenchus omnium ecclesiarum necnon universi cleri Dioecesis Culmensis pro anno Domini 1930. Pelplini 1929 s. 17—19.

²⁹ Elenchus omnium ecclesiarum necnon universi cleri Dioecesis Culmensis pro anno Domini 1933. Pelplini 1932 s. 19.

³⁰ Elenchus omnium ecclesiarum necnon universi cleri Dioecesis Culmensis pro anno Domini 1935. Pelplini 1934 s. 20—22.

tów w diecezji wzrosła do 29. Taki stan rzeczy w dekanatach utrzymał się do r. 1939.

Lata po drugiej wojnie światowej nie przyniosły zmian w liczbie komisariatów a tylko niewielkie w ilości dekanatów. Ponieważ wspomniana wojna trwała aż lat pięć, a kościelna stabilizacja powojenna zajęła również sporo czasu, przeto biskup Kowalski w dniu 20 stycznia 1947 r., powołując się na „niepamiętny zwyczaj” oraz statuty synodu diecezjalnego z r. 1928, „przywrócił do życia” podział diecezji na 5 komisariatów³¹. Około r. 1949 przybył diecezji 30-ty z rzędu dekanat zaborski (Zabory — istniejący pod tą nazwą w drugiej połowie XVI w. na terenie dawnego biskupstwa kujawskiego i pomorskiego), włączony następnie do komisariatu kamieńskiego, który tym samym zwiększył liczbę swych dekanatów do 6³². Około r. 1963 utworzono na terenie biskupstwa chełmińskiego ostatni chronologicznie a 31-szy z rzędu dekanat, mianowicie gdyński drugi, wcielony do delegatury wejherowskiej, która na skutek tego powiększyła stan swojego posiadania do 7 dekanatów³³.

Reasumując przeto ewolucję podziałów diecezji chełmińskiej na komisariaty czyli delegatury biskupie a w nich stan dekanatów — na zakończenie niniejszego rozdziału — informuję, że:

- I komisariat chełmiński obejmuje 7 dekanatów: bierzgłowski, chełmiński, chełmżyński, grudziądzki, radzyński, toruński i wąbrzeski;
- II komisariat kamieński — 6 dekanatów: chojnicki, czerski, fordoński, kamieński, tucholski i zaborski;
- III komisariat lubawski — 5 dekanatów: brodnicki, golubski, lidzbarski, lubawski i nowomiejski;
- IV komisariat pelpliński — 6 dekanatów: gniewski, nowski, osiecki, starogardzki, świecki i tczewski;
- V komisariat wejherowski — 7 dekanatów: Gdynia—południe, Gdynia—północ, kartuski, kościerski, pucki, wejherowski i żukowski³⁴.

Jedynie stolica diecezji i zarazem komisariatu — Pelplin nie jest dotąd ośrodkiem dekanatu foralnego.

³¹ Akta Kurii Bisk. Chełmiń. w Pelplinie. Sygn. II, 3, nlb.— *Oręd. Diec. Chełmiń.* R. 3 (85): 1947 s. 121: 41. Wznowienie komisariatów biskupich.

³² Spis kościołów i duchowieństwa Diecezji Chełmińskiej na rok 1949. Pelplin 1949 s. 21, 23.

³³ Spis kościołów i duchowieństwa Diecezji Chełmińskiej na rok 1963. Pelplin 1963 s. 21, 22.

³⁴ Tamże s. 21.— Spis kościołów i duchowieństwa Diecezji Chełmińskiej na rok 1969. Pelplin 1968 s. 29.

V. ZADANIA KOMISARIATÓW I FUNKCJE DELEGATÓW

1. POTRZEBA I MOTYWY POWOŁANIA DO ŻYCIA KOMISARIATÓW

Komisariaty tworzone po niektórych diecezjach przede wszystkim w celu zastąpienia, przynajmniej częściowego, wygasłych na ich terenie z początkiem XIX stulecia dawniejszych instytucji: archidiaconatów (w całości) i oficjałów (w większości). Świadczy o tym fakt, omówiony poniżej, wykonywania w jakimś stopniu przez kierowników komisariatów, zwanych początkowo komisarzami a później delegatami biskupimi, funkcji byłych archidiaconów (wizytatorów biskupich) i oficjałów (wikariuszy generalnych).

W dzisiejszej diecezji chełmińskiej, bardzo powiększonej terytorialnie w r. 1821, potrzeba ta była tym więcej uzasadniona. Powołanie do życia tejsze instytucji przez biskupa Mathy zalecał nie w mniejszym stopniu genetyczny zlepek terytorialny nowego obszaru biskupstwa, wywodzący się z kilku sąsiednich diecezji, który dopiero po dziesiątkach lat, w tym także przy udziale państwowym (zaboru pruskiego), ukształtował nowe, aktualne oblicze diecezji chełmińskiej.

2. WPLYW USTAWODAWSTWA NIEMIECKIEGO NA EREKCJĘ KOMISARIATÓW

Odnosnie erygowania komisariatów terytorialnych w diecezjach polskich zaboru pruskiego jestem skłonny dopatrywać się wpływu Kościoła Niemieckiego. Z instytucją tą spotykamy się bowiem, poza biskupstwem chełmińskim, przede wszystkim w starej diecezji wrocławskiej, i to już przed r. 1821³⁵, oraz w wyłonionej z niej (w latach 1922/1925) diecezji śląskiej czyli katowickiej³⁶. Do grupy tych biskupstw można pod tym względem zaliczyć również diecezję częstochowską; wprawdzie ta ostatnia została utworzona w r. 1925 z części diecezji kujawsko-kaliskiej (włocławskiej) i kieleckiej, rozciągających się na ziemiach dawnego Królestwa Kongresowego, atoli pierwszy jej biskup, Teodor Kubina, przedtem kapłan diecezji wrocławskiej i katowickiej, przeszczepił do niej wiele kościelnych wzorów niemieckich i śląskich³⁷.

³⁵ Por. Librowski: Katalog rubrycel i schematyzmów *Arch. Bibl. Muz.* T. 26. 1973 s. 178—180. XLII. Diecezja i archidiecezja wrocławska.

³⁶ Por. Librowski. Katalog rubrycel i schematyzmów. *Arch. Bibl. Muz.* T. 23: 1971 s. 281—283: XIII. Diecezja katowicka (śląska).

³⁷ Por. *Częst. Wiad. diec.* R. 1: 1926 — 47: 1973.— J. Związek: Rozwój sieci dekanalnej w diecezji częstochowskiej w latach 1925—1970. *Częst. Wiad. diec.* R. 46: 1972.

3. ORGANIZACJA KOMISARIATÓW

a. NAZWA INSTYTUCJI ORAZ ICH KIEROWNIKÓW

W okresie przynależności diecezji chełmińskiej do Państwa Niemieckiego (do r. 1918/1920) instytucje okręgowe, o których mowa, nazywały się „komisariatami” (commissariatus), a ich przełożeni — komisarzami” (commissarii). W Polsce Odrodzonej rejonom tym nadano około r. 1923 nazwę zdwojoną „komisariatów biskupich czyli delegatur” (commissariatus episcopales sive delegaturae). Także dotychczasowi komisarze otrzymali w tym czasie tytuł „delegatów” (delegati)³⁸. Wspomnianą nomenklaturę, lecz bez słowa „episcopales”, usankcjonował w r. 1928 synod diecezjalny³⁹.

Jednak i w tym musimy uznać jakiś wpływ Kościoła Niemieckiego, w obrębie którego przez z górą 100 lat znajdowała się diecezja chełmińska. Mianowicie terytorium utworzonej w r. 1929/1930, prawie sąsiedniej, diecezji berlińskiej stanowiło na przestrzeni lat 1821(1851)—1929 właśnie „Delegaturę biskupa wrocławskiego dla Brandenburgii i Pomorza Zachodniego”⁴⁰. Jeszcze bliższym terytorialnie przykładem takiego nazewnictwa były: od r. 1920 „Delegatura arcybiskupa poznańskiego dla części tejże archidiecezji oddzielonej w r. 1918 do Niemiec” oraz od r. 1922 „Delegatura [miejscowego] biskupa chełmińskiego dla części tejże diecezji przypadłej w r. 1918 Rzeszy Niemieckiej” — wspólnie z siedzibą w Tuchnie (od r. 1923 już administracja apostolska, a od 1929 — wolna prałatura w Pile)⁴¹.

Po drugiej wojnie światowej, w związku z ukazywaniem się schematyzmów diecezji chełmińskiej w języku polskim, ustala się dla okręgu nazwa „komisariat”, a dla jego przełożonego — „delegat”⁴².

b. UPRAWNIENIA I OBOWIĄZKI DELEGATÓW

W Pelplinie aktualnie prawie nie wie się nie tylko o czasie powstania tamtejszych komisariatów, ale również mało zna się uprawnienia i obowiązki delegatów. O pierwszej

³⁸ Elenchus ecclesiarum necnon universi cleri [...] Dioecesis Culmensis [...] a. 1923 s. 5.

³⁹ Statuta synodi dioecesanæ Culmensis Pelplini [...] habitæ a. D. 1928 [...]. Pelplini [...] 1929 s. 36: Cap. III. De commissariatibus seu delegaturis.

⁴⁰ Kumor: Granice diecezji. *Arch. Bibl. Muz.* T. 20: 1970 s. 371; t. 22: 1971 s. 389.— Por. Librowski: Katalog rubrycel i schematyzmów. *Arch. Bibl. Muz.* T. 23: 1971 s. 251.

⁴¹ Kumor: Granice diecezji. *Arch. Bibl. Muz.* T. 22: 1971 s. 393—394.— Por. Librowski: Katalog rubrycel i schematyzmów. *Arch. Bibl. Muz.* T. 23: 1971 s. 276.

⁴² Schematyzmy diecezji chełmińskiej z lat 1947—1969.

sprawę wywiadywał się u mnie (w dniu 26 czerwca 1973 r.) najstarszy wiekiem kurialista chełmiński, ks. infuł. dr F. Jank (ur. 1897), odnośnie kwestii drugiej zarówno on sam, jak też oficjał ks. prał. dr P. Müller mogli mi wskazać zasadniczo tylko na jedno źródło historyczne, mianowicie dwudziestowieczne statuty diecezjalne.

Synod z r. 1928 postanawia, że delegatów mianuje biskup ordynariusz spośród kleru diecezjalnego, a jego wikariusz generalny przekazuje każdemu nowemu delegatowi pieczęć i akta jego komisariatu. Pieczęć ta nosi napis „Sigillum delegati...”. O b o w i ą z k i e m delegata jest wizytowanie dziekanów (urzędów dziekańskich) w swym komisariacie raz na dwa lata, wprowadzenie nowo mianowanych dziekanów w urzędowanie, łącznie z przekazywaniem im pieczęci i akt danego dekanatu, wreszcie troska o pogrzeb zmarłych dziekanów⁴³.

Synod z r. 1959 powtarza — już w brzmieniu polskim — wspomniane powinności delegatów oraz dodaje, że „do obowiązków delegata należą ponadto specjalne sprawy, powierzane mu przez biskupa ordynariusza”⁴⁴.

Statut ostatniego synodu tylko ogólnie wspomina o tych „specjalnych sprawach”. W szczegółach nie są one określone i zależą od posunięć oraz decyzji ordynariusza. Od zakończenia drugiej wojny światowej najczęściej należą do nich różnorakie rozjemstwo delegatów w sporach pomiędzy duchowieństwem, zwłaszcza z okazji translokacji, oraz sprawy nieporozumień, zachodzące między duszpasterzami a niezadowolonymi z nich (słusznie lub niesłusznie) parafianami. Do obowiązków dawniejszych, unormowanych uprzednio zarządzeniami władzy diecezjalnej, doszło także wprowadzanie dziekanów na ich placówki proboszczowskie⁴⁵.

Obowiązki pacyfikacyjne w terenie, z natury trudne

⁴³ Statuta synodi dioecesis Culmensis Pelplini [...] habitae a. D. 1928 [...]. Pelplini [...] 1929 s. 37, stat. 41: „Delegato ab episcopo instituto tradit vicarius generalis acta ipsi concediti commissariatibus necnon sigillum, quod inscribitur: Sigillum delegati..., conficiendo de hac re protocollum.— Delegati est visitare decanos sui commissariatibus semel intra duos annos, novos decanos in munus introducere, tradendo ipsis acta et sigillum decanale et conficiendo de hac re protocollum, necnon decanorum mortuorum curare honestam sepulturam”.

⁴⁴ Statuty synodu diecezjalnego chełmińskiego, odbytego w dniach 7—9 lipca 1959 roku w Pelplinie przez [...] biskupa ordynariusza Kazimierza Józefa Kowalskiego. *Oręd. Diec. Chełmiń.* R. 10 (92): 1959 s. 316: Rozdział IV. O komisariatach czyli delegaturach — —. Statut 41: „Delegatowi, mianowanemu przez biskupa ordynariusza, przekazuje wikariusz generalny akta powierzonego mu komisariatu i pieczęć z napisem: „Sigillum delegati...”, po czym sporządza protokół.— Do obowiązków delegata należy wizytowanie dziekanów swego komisariatu raz na dwa lata, wprowadzenie w urząd nowych dziekanów, przekazanie im aktów i pieczęci dekanalnej, oraz sporządzenie protokołu z dokonanego aktu, jako też zatroszczenie się o godny pogrzeb zmarłych dziekanów”.

⁴⁵ Akta Kurii Bisk. Chełmiń. w Pelplinie. Sygn. II, 3. nłb.— Wywiad z ks. infuł. Górskim (26 VI 1973).

i kłopotliwe, zresztą nie tylko gratisowe, ale nawet powodujące własne wydatki, np. na podejmowane do odległych miejsc podróże, oraz zabierające czas — uważane są przez sprawujących je za niewdzięczne; w następstwie tego odstraszały kapłanów od przyjmowania ich, a tym więcej od ubiegania się o stanowiska delegatów biskupich.

Z powodu wymienionych trudności, a za to (odwrotnie) przy coraz łatwiejszej w naszych czasach komunikacji: z Kurii Biskupiej (ostatnio zresztą rozbudowanej w drobiazgową dykasterię) na prowincję kościelną i odwrotnie — z najdalszego zakątka diecezji do Pelplina, przyjdzie zauważyć, iż instytucja komisariatów w tutejszej diecezji przeżyła już swoje apogeum i pochyla się raczej ku zachodowi⁴⁶.

c. POWOŁYWANIE KOMISARZY (DELEGATÓW)

Na stanowiska komisarzy, a później delegatów, powoływali biskupi osoby spośród aktualnych i byłych dziekanów, a także kanoników gremialnych i honorowych kapituły chełmińskiej w Pelplinie. Po drugiej wojnie światowej wśród delegatów biskupich widzimy także familiaresów dworu papieskiego i przedstawicieli obydwu kapituł kolegiackich tutejszej diecezji — chełmżyńskiej i kamińskiej⁴⁷.

Współcześnie — chyba nie z braku odpowiednich kandydatów w danym komisariacie, ale raczej celowo, żeby delegat był urzędnikiem „obcym” dla tegoż okręgu — delegatami bywają z reguły kapłani z innych komisariatów. Aktualnie więc na pięć możliwości aż w czterech przypadkach delegatami danych komisariatów są kapłani spoza nich. I tak delegatem biskupim komisariatu chełmińskiego jest ks. prał. dr Wacław Preis, dziekan i proboszcz w Tczewie (komisariat pelpliński); delegatem w komisariacie lubawskim — ks. kan. Aleksander Brząkała, rezydent w Krojantach (dekanat chojnicki, komisariat kamiński); delegatem komisariatu pelplińskiego — ks. prał. Stanisław Sowiński, prob. parafii Grabowo Lubawskie (dekanat i komisariat lubawski); delegatem w komisariacie wejherowskim — ks. kan. dr Arkadiusz Liss, prob. i dziek. w Chojnicach (komisariat kamiński)⁴⁸.

d. JUSTICJARIUSZE KOMISARIATÓW

Obok komisarzy istnieli za rządów pruskich (1824—1920) w poszczególnych komisariatach justicjariusze (iustitarius), którymi bywali z reguły prawnicy świeccy: adwokaci, radcy, syndycy, notariusze

⁴⁶ Opinia zast. wikariusza gen. w Pelplinie, ks. infuł. Górskiego (z 26 VI 1973).

⁴⁷ Schematyzmy diecezji chełmińskiej z lat 1825—1969.

⁴⁸ Spis kościołów i duchowieństwa Diecezji Chełmińskiej na rok 1969 s. 29.

(rejenci). W ciągu XIX stulecia bywali oni zazwyczaj odrębni dla poszczególnych komisariatów⁴⁹, atoli już na początku XX w. był jeden wspólny justicjariusz dla ogółu okręgów terytorialnych, a nawet jeden dla Konsystorza Gen. w Pelplinie i wszystkich czterech komisariatów⁵⁰.

Justicjariusze reprezentowali instytucje i osoby duchowne w sądach świeckich. Ponieważ były to sądy pruskie, władza diecezjalna dobierała zazwyczaj na owe stanowiska prawników narodowości niemieckiej. Po r. 1918/1920 — z przywróceniem do bytu Państwa Polskiego — wygasła instytucja justicjariuszy w komisariatach czyli delegaturach diecezji chełmińskiej⁵¹.

VI. POSTULATY BADAWCZE NA PRZYSZŁOŚĆ

Problem komisariatów, dopiero na tym miejscu dotknięty po raz pierwszy w Polsce, nie został w moim przekonaniu dogłębnie zbadany i przedstawiony nawet w niniejszej diecezji. Jednym z głównych powodów tego jest zupełne nietknięcie poruszanego zagadnienia przez skądinąd licznych i dobrych historyków tamtejszego biskupstwa, którzy w tym przedmiocie ograniczyli się (w r. 1928) do jedynej, i to drugorzędnej informacji, o funkcji komisariatów — mianowicie, że w każdym z nich istnieje odrębny wizytator diecezjalny dla organistów⁵².

Inną przyczyną takich tylko moich osiągnięć jest niewystarczająca ilość drukowanych źródeł historyczno-prawnych na wspomniany temat, właściwie ograniczająca się do lakonicznych uchwał dwóch synodów. Ponadto w celu wyczerpującego opracowania wiadomej kwestii trzeba sięgnąć pełną garścią do chełmińskich (pelplińskich) archiwaliów kościelnych z okresu XIX—XX w., lecz te pierwaj muszą być uporządkowane.

Wyrażając ponownie (a priori i a posteriori) opinię, że komisariaty miały być na przełomie XVIII/XIX w. jakimś surogatem zanikających wtedy archidiaconatów i oficjałów foralnych — jakkolwiek komisarz-delegaci posiadli tylko część uprawnień i obowiązków ustępujących z widowni archidiaconów-wizytatorów diecezjalnych i oficjałów — stosując metodę porównawczą, zwrócimy się o pomoc

⁴⁹ *Consignatio totius cleri [...] Dioecesis Culmensis [...] 1858 s. 8—9.— Consignatio totius cleri [...] Dioecesis Culmensis [...] anni 1864 s. 9.*

⁵⁰ *Consignatio totius cleri [...] Dioecesis Culmensis [...] anni 1909 s. 13.*

⁵¹ *Elenchus ecclesiarum necnon universi cleri [...] Dioecesis Culmensis [...] a. 1923 s. 5.*

⁵² *Diecezja chełmińska s. 112.*

do innych biskupstw. Siłą rzeczy będą to diecezje, które już komisariaty u siebie posiadały (Wrocław, Katowice), albo nadal je mają (Częstochowa), względnie znajdują się na drodze do ich tworzenia (Włocławek). Rozumie się, że w tym wypadku chodzi mi przede wszystkim o rozstrzgnięcie najważniejszego problemu tematyki, jakim są uprawnienia i obowiązki komisarzy.

Otóż np. w diecezji częstochowskiej, na mocy rozporządzenia biskupa Kubiny z r. 1946, „funkcje, obowiązki i prawa komisarzy biskupich [w poszczególnych komisariatach] w stosunku do podległych im dziekanów i dekanatów są analogiczne do tych, jakie przysługują dziekanom w stosunku do podległych im proboszczów i parafii”⁵³. Z tej jasnej wypowiedzi wynika, że komisarze w diecezji częstochowskiej posiadają szersze uprawnienia aniżeli delegaci w biskupstwie chełmińskim, przynajmniej na ile je dotychczas zdołałem przebadać.

W diecezji włocławskiej wprawdzie dotąd komisariatów nie ma, ale codzienne urzędowanie władz centralnych zmusza je do powierzenia określonym kapłanom funkcji przysługujących gdzie indziej delegatom biskupim. Zatem poza wprowadzeniem tu przez biskupa Pawłowskiego (†1968) instytucji „wizytatorów parafii i kancelarii dziekańskich”⁵⁴, urządza się pewnymi rejonami czyli okręgami (Włocławek, Kalisz, Konin, Sieradz) już to zjazdy duchowieństwa, przypominające synody partykularne diecezji Polski przedrozbiorowej, już to rekolekcje kapłańskie, kursy katechetyczne, wizytacje nauki religii itp.⁵⁵.

Rodzi się przeto jakaś uzasadniona nadzieja, że również na terenie diecezji chełmińskiej odnajdzie się jeszcze więcej źródeł, które ujawnią dane historyczne, pozwalające na dopełnienie znajomości zadań komisariatów oraz uprawnień i obowiązków delegatów według szczegółów podanych z obszaru częstochowskiego i włocławskiego.

DIOECESIS CULMENSIS HUIUS TEMPORIS QUO MODO IN COMMISSARIATUS
SEU DELEGATURAS EPISCOPALES DIVISA SIT

S u m m a r i u m

Dioecesim Culmensem huius temporis latissimum territorium intellegas, quod sedem Pelplini habet quodque anno 1821 e parva adhuc dioecesi Culmensi et parte archidioecesis Gnesnensis atque dioecesis Wladislaviensis et Plocensis constitutum est.

⁵³ *Wiad. diec. [częst.]*, R. 16: 1946 s. 14.

⁵⁴ *Rocznik Diecezji Włocławskiej [na] rok 1972*. Włocławek [1972] s. 38.

⁵⁵ *Kron. Diec. Włoc.* T. 48: 1965 s. 259.— Obserwacja życia kościelnego na terenie diecezji włocławskiej przez autora rozprawy.

Quod novum territorium ex aliquot dioecesium partibus conflatum, plures in his terris archidiaconatus et officialatus suppressi, vicinitas demum dioecesium Germanarum id effecerunt, ut anno 1824 a Mathy, episcopo Culmensi, nova introduceretur dioecesis organisatio, quae constabat e commissariatibus, qui deinde in decanatus et paroecias dividebantur. Commissariatus Culmensis maternam dioecesim et decanatum e dioecesi Plocensi exclusum amplectebatur, Pelplinensis et Gedanensis terras dioecesi Wladislaviensi ereptas occupabant, Kamienensis autem in decanatus et paroecias ab archidioecesi Gnesniensi separatas extendebatur. Itaque anno 1825 in commissariatu Culmensi duodecim decanatus, in Pelplinensi sex, in Gedanensi quattuor, in Kamienensi tres numerabantur.

Anno 1923, cum Gedani, in sede illius commissariatus, nova anno 1922 erecta esset administratura apostolica et mox anno 1925 dioecesis erigi praevideretur, commissariatus Wejheroviensis conditus est. Anno 1928 commissariatus Culmensis in duos est divisus: in Culmensem et in Lubaviensem. Quo factum est, ut dioecesis Culmensis, externis finibus ab anno 1821 non mutatis, e quinque commissariatibus hocce tempore constet: Culmensi cui sunt septem decanatus, Kamienensi sex, Lubaviensi quinque, Pelplinensi sex, Wejheroviensi septem.

Praeter hosce commissariatus, qui ab anno 1922 delegaturae episcopales appellabantur, annis 1824—1918/20 Pelplini, praeter Episcopum Ordinarium, Consistorium Generale existitit, cuius partes Curia Episcopalis et Iudicium Ecclesiasticum porro trahunt.

Commissariatibus praefuerunt viri, qui commissarii, delegaturis qui delegati vocabantur et ab ipso episcopo e sacerdotibus eminentibus eligebantur. Eorum iura atque officia partim solummodo archidiaconos et officiales in mentem revocant. Tertio quoque anno debent ii decanos eorumque sedes visitare, novos decanos in officia inducere eosque mortuos sepeliendos curare. A secundo omnium nationum bello accedit quoque, ut decanos in eorum beneficia paroecialia introducant atque causas speciales ab Ordinario dioecesis commissas expediant, imprimis ut discordiam inter clerum necnon inter sacerdotes et paroecias coortam removeant, utraque partes pacificas reddant.

Praeter commissarios usque ad annum 1920 iustitiiarii quoque exstiterunt, qui e laicis iure peritis eligi solebant. Recentioribus annis institutio delegaturarum episcopalium in dioecesi Culmensi ob multas causas, praesertim ob facilem communicationem auctoritatis centralis cum provincia atque invicem, necnon ob ingrata et gratuita officia sacerdotum delegatorum infirmitate quadam afficitur, ne dicam, sub exitum ac perniciem cadit.